

## (Kvazi)demokratická období výzkumu veřejného mínění před rokem 1989

Gabriela Šamanová

### Úvod

Článek stručně popisuje počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích v poválečné éře a další vývoj v období Pražského jara, které znamenalo oficiální návrat k provádění výzkumu veřejného mínění po vynucené pauze. Informace a fakta jsou vedle samotných závěrečných zpráv z výzkumů čerpány z publikací Čenka Adamce [Adamec 1996] a Josefa Bečváře [Bečvář 1996], kteří v institucích pro výzkum veřejného mínění v popisovaných etapách pracovali.<sup>1</sup>

Termín „demokratická období“ neodkazuje ke společensko politickému uspořádání v popisovaných etapách, ale ke konkrétním podmínkám provádění výzkumu veřejného mínění. V obou případech měli výzkumníci působící ve formálních institucích pro výzkum veřejného mínění větší, svobodnější prostor pro svou práci, než by se dalo, vzhledem ke složení vládnoucí garnitury a jejím otevřeným či skrývaným politickým cílům, očekávat.

### 1946 – 1948<sup>2</sup>

První oficiální instituce zabývající se výzkumem veřejného mínění v českém prostředí byla založena roku 1946 při ministerstvu informací. Československý<sup>3</sup> ústav pro výzkum veřejného mínění (Čs. ÚVVVM) měl statut „samostatné práv-

nické osoby se způsobilostí nabývat práv a zavazovat se“. „Po správní stránce byl podřízen doзору ministerstva informací.“ [Adamec 1996: 24-25] Inspirací pro zřízení takové instituce bylo především britské prostředí, kde již v letech 1936-37 byly položeny základy moderního empirického zkoumání společnosti založením organizace Mass Observation a později vybudováním Britského ústavu pro výzkum veřejného mínění. Mezi vzory patřila v neposlední řadě práce Američana G. Gallupa, který v roce 1936 provedl reprezentativní výběrové šetření a správně předpověděl vítěze prezidentských voleb Franklina D. Roosevelta.

V myšlence začít systematicky zkoumat veřejné mínění v Československu byl v té době viděn symbol demokracie a protiklad nacistického šilenství. [Adamec 1996: 21]. Ústav si kladl za cíl splňovat požadavky vysoké úrovně vědecké práce, být pracovištěm výzkumným, ne pouhou sběrnou dat. Důraz byl kladen na ideologickou nezávislost, a tudíž na vyvarování se možnosti politického působení na činnost ústavu. Britský ústav pro výzkum veřejného mínění a obecně západní instituce tohoto typu byly pro české výzkumníky vzorem i po stránce metodologické. Údaje od obyvatelstva byly získávány tzv. osobním rozhovorem, což podmiňovalo nutnost vybudovat rozsáhlou síť externích spolupracovníků – tazatelů. Pravidla pro přijímání tazatelů byla velice podobná současným metodám konstrukce tazatelské sítě. Předpoklad, že tazatel třeba

i podvědomě oslovuje určitý jemu nějakým způsobem blízký okruh respondentů, vede k tomu, aby tazatelská síť byla co nejvíce reprezentativní podle základních sociodemografických znaků pro cílovou populaci, v tomto případě pro Českou republiku. Inzeráty na nábor spolupracovníků byly uveřejněny v denících všech (čtyř) politických stran tak, aby mezi tazateli byly zastoupeny všechny hlavní ideologické proudy té doby. Dalším kritériem sestavování tazatelské sítě bylo odpovídající rozložení podle pohlaví, sociálních skupin, regionu a velikosti skupiny obce podle počtu obyvatelstva. Opomenuta nebyla ani kontrola práce tazatelů, která spočívala mimo jiné v pečlivém hodnocení jednotlivých dotazníků. Hlavním nástrojem kontroly práce tazatelů byla metoda běžně užívaná i dnes – tazatelé mají za úkol zjistit od respondentů kontakty, aby mohli být opětovně dotázáni, zda u nich tazatel byl a jak probíhal rozhovor. Vědomí, že kvalitní tazatelská síť je zásadní podmínkou pro získání validních údajů, vedlo k systematické práci s tazatelskou sítí. Pro tazatele byla pořádána školení, byl vydáván časopis, rozvinuta individuální komunikace, probíhala kontinuální doplňování nových pracovníků apod.

Také při určení metody sběru dat se tehdejší pracovníci setkávali s podobnými problémy jako dnes. Pro sociologický výzkum je obecně nejvhodnější metodou tzv. náhodný či pravděpodobnostní výběr jednotek. Ten je však v praxi velmi špatně uskutečnitelný (v ideálním případě by k dispozici musel být seznam všech občanů, z něj by pak např. losem byli zařazováni respondenti do výběrového souboru). Kompletní opora pro náhodný výběr (seznam všech občanů ČR s adresami bydlístě) není běžně k dispozici ani pro současná sociologická šetření.<sup>4</sup> Metody, jak uskutečnit náhodný výběr jinými postupy, existují, jsou (a byly) však finančně i technicky velice náročné. Pro provádění výzkumů tak byl v roce 1946 zvolen tzv. kvótní výběr. Kvótami používanými v té době byly: region (11 oblastí), velikostní skupina obce (podle počtu obyvatelstva), věk, sociální rozvrstvení (třídy), pohlaví. V současnosti jsou kvótní znaky v naprosté většině případů stejné s jednou výjimkou. Sociální rozvrstvení bylo nahrazeno kvótou vzdělání.

U většiny sociologických výzkumů není možné přesnost výsledků ověřovat jinak než provedením dalších nezávislých výzkumů na dané téma. Výzkumníci tak často nemají zpětnou vazbu a možnost ověření správnosti použitých postupů. Slušné metodologické i technické zázemí výzkumů prováděných Čs. ÚVVV sice mohlo napovídat, že tyto průzkumy vystihují poměrně přesně obraz vybraných zkoumaných jevů v tehdejší společnosti, avšak prvním skutečně verifikačním výzkumem byl pro Československý ústav pro výzkum veřejného mínění odhad výsledků voleb do národního shromáždění, které se konaly 26. května 1946. Počátkem května a poté v polovině měsíce byly provedeny dva výzkumy vždy přibližně na tisíci dotázaných. Již první výzkum určil správně pořadí politických stran, druhý výzkum pak určil volební výsledek téměř přesně pouze s minimálními odchylkami od skutečnosti. Zajímavostí je, že výsledky průzkumu byly publikovány až po volbách, mimo jiné proto, že existovala obava, že „zveřejnění by mohlo být považováno ve veřejnosti za součást komunistické propagandy, neboť KSČ se jevila při obou průzkumech jako nejsilnější“. [Adamec 1996: 37]

Činnost Československého ústavu pro výzkum veřejného mínění byla oficiálně ukončena v roce 1950, avšak již v únoru 1948 důsledkem definitivního zániku demokratického státu

byly v ústavu provedeny personální změny a zavedena další restriktivní opatření. Výsledky dalšího předvolebního výzkumu z roku 1948 nebyly po zásahu komunistických stranických představitelů již nikdy pracovníky ústavu zpracovány a přesně nejsou známy dodnes (dotazníky byly zabaveny a existuje obava, že byly zničeny). V posledních dvou letech existence Čs. ÚVVV byla témata výzkumů zaměřena nepoliticky, a to především na průzkum trhu nebo na ideologicky „neškodná“ témata jako „názory na délku ženské sukně, znalost zeměpisu, sběr odpadků, nošení brýlí, nákupní úmysly, obdělávání zemědělské půdy“. [Adamec 1996: 86]

## 1967 – 1969<sup>5</sup>

Jak je již zmíněno v úvodu článku, také v souvislosti s druhým obdobím, kdy v Československu fungovala instituce provádějící výzkum veřejného mínění, je užítí sousloví „demokratické období“ do jisté míry přehnané. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV vznikl v době, kdy sice již postupně docházelo k uvolňování „tuhé stranické a státní disciplíny“ [Bečvář 1996: 9], s demokracií však režim v tehdejší Československu neměl zatím nic společného. Založení ústavu bylo předsednictvem ÚV KSČ schváleno v roce 1965. Pracoviště bylo jako samostatné oddělení včleněno do Československé akademie věd. Bečvář píše, že z usnesení předsednictva nejvyššího stranického orgánu vyplývá „požadavek, aby výzkum veřejného mínění nepřerostl straně přes hlavu“. Přesto během přípravné fáze navazoval ústav kontakty s odborníky ze západních zemí, na návštěvu přijela E. Noell-Neumannová, s Američanem H. Cantrilem byla pak rozvinuta konkrétní spolupráce na mezinárodním výzkumu „Tužby a obavy“. Bečvář uvádí, že „hlavní snahou výzkumného týmu bylo, aby se výsledky průzkumů dostaly necenzurované široké veřejnosti, což umožňovaly tiskové konference...“. Akcentována byla také spolupráce s novináři, aby výsledky průzkumů nebyly publikovány nesprávným způsobem kvůli nezalosti problematiky výzkumů veřejného mínění.

Po metodologické stránce navázal ÚVVV ČSAV na vysokou úroveň svého předchůdce ze čtyřicátých let. Dotazování bylo rozšířeno i na Slovensko, a to ve slovenském i maďarském jazyce. Velký důraz byl opět kladen na práci s tazatelskou sítí, na kontrolu práce tazatelů, prováděny byly metodologické pokusy jako pokládání otázek v různém znění a následné porovnávání odlišností ve výsledcích. Jako nejvhodnější metoda pro sběr dat byl opět vybrán kvótní výběr při zachování stejných kvót, tedy pohlaví, věku, sociální skupiny, regionu a velikosti obce podle počtu obyvatel.

První cvičný výzkum byl uskutečněn v roce 1967 na téma otýlost. Na přelomu let 1967 a 1968 již proběhl výzkum s politickým zaměřením. Součástí tohoto výzkumu byla například otázka zjišťující názory na novou soustavu řízení společnosti. Politická témata pak byla součástí kontinuálních výzkumů až do srpna 1968. Respondenti se mimo jiné vyjadřovali k otázkám, kdo by měl být prezidentem, zda probíhající změny povedou k posílení či oslabení socialismu nebo demokracie, co soudí o závěrech lednového zasedání ÚV KSČ apod. V období května až srpna pak byly pokládány např. otázky týkající se názorů na vedoucí úlohu KSČ, na míru svobody projevu, na schopnost KSČ zajistit rozvoj socialismu a demokracie, dotazování také vybírali stranu nebo organizaci, jejíž program je jim

nejbližší apod. Možnost zařazování zmiňovaných politických témat do výzkumu veřejného mínění signalizovala, že ve společenském uspořádání dochází k převratným změnám. Témata byla v tomto období vybirána a publikována svobodně, což bylo do té doby nepředstavitelné. Uvolňování celkové atmosféry ve společnosti a víru ve změnu politického režimu potvrzovala vedle svobodného provádění průzkumů veřejného mínění také ochota oslovovaných občanů na otázky otevřeně odpovídat.

Události, které odstartovala sovětská okupace v srpnu 1968, znamenaly pro svobodnou volbu témat výzkumu veřejného mínění zásadní zlom. „V prvních posrpnových měsících a nejméně ještě do konce roku 1969 bylo možné ve výzkumu veřejného mínění pokračovat prakticky bez vnějších zábran. Postupně však oba základní předpoklady validních výzkumů veřejného mínění – otevřenost občanů při vyjadřování názorů a publikace výzkumů – braly již podruhé v naší zemi za své.“ [Bečvář 1996: 128] ÚVVVM ČSAV byl definitivně zrušen v roce 1972. Podobně jako u Čs. ÚVVVM v letech 1948 – 50, také v posledních třech letech existence druhého ústavu byl výzkum zaměřen „na témata sice užitečná, ale neutrální, politicky nenapadnutelná.“ [Bečvář 1996: 70]

Zrušení ÚVVVM ČSAV neznamenalo ukončení výzkumu veřejného mínění v Československu obecně, znamenalo však ukončení provádění těchto výzkumů podle demokratických principů. Ústav byl v roce 1972 pod novým názvem Kabinet pro výzkum veřejného mínění převeden pod Federální statistický úřad, kde pokračoval (po další změně názvu v roce 1978) v činnosti až do roku 1989. Kabinet (od roku 1978 znovu ústav) byl po celou dobu svého působení plně podřízen dohledu komunistické strany, schvalovány „shora“ byly náměty pro výzkum, výsledky byly poskytovány stranickým představitelům a před veřejností často utajovány nebo publikovány pouze částečně. Od roku 1989 je pak psána třetí současná kapitola

demokratického provádění výzkumu veřejného mínění v České republice, která však již není tématem tohoto příspěvku.

## Závěr

Při pohledu na historii výzkumu veřejného mínění před rokem 1989 na území dnešní České republiky můžeme identifikovat dvě krátká období, kdy výzkum probíhal svobodně, bez ideologické kontroly, pouze v režii odborných pracovníků. Prvním obdobím jsou poválečná léta před nástupem komunistického režimu v únoru 1948. Druhým pak období tzv. Pražského jara, kdy vývoj politické situace umožnil navázat na poválečnou tradici výzkumu veřejného mínění jako součásti demokratické společnosti. Vpád spojeneckých vojsk a následné znovuzřízení moci v rukou komunistické strany další demokratické zjišťování smýšlení české veřejnosti znemožnilo.

Obě instituce, které alespoň po určitou dobu demokraticky zjišťovaly názory české veřejnosti, vynikaly vysokou odbornou úrovní metodologického zázemí. Výzkumníci navazovali kontakty s kolegy z podobně zaměřených institucí v zahraničí, absolvovali zahraniční stáže, čerpali informace z odborné literatury, aktivně se účastnili mezinárodních konferencí, publikovali odborné statě apod. Metody používané pro sběr dat i pro konstrukci a kontrolu tazatelské sítě byly v té době na špičkové úrovni a s pouze malými změnami jsou aplikovány i dnes. Dochované závěrečné zprávy z období Pražského jara jsou cennými historickými materiály zachycujícími veřejné mínění v období zásadních společenských změn. Zpracovávána byla však oběma institucemi i témata nepolitická, vždy s odborným uchopením tématu, často ve spolupráci s institucemi zabývajícími se danou problematikou. V závěrečných zprávách tak lze nalézt podklady pro relevantní srovnání některých výzkumů (např. názory na trest smrti v ČR) s názory v současné společnosti<sup>6</sup>.

## poznámky

- <sup>1</sup> Čeněk Adamec pracoval v Československém ústavu pro výzkum veřejného mínění při ministerstvu informací i v Ústavu pro výzkum veřejného mínění Československé akademie věd. Josef Bečvář pracoval v Ústavu pro výzkum veřejného mínění Československé akademie věd.
- <sup>2</sup> První část článku (1946 – 1948) čerpá z publikace Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích [Adamec, 1996].
- <sup>3</sup> Činnost ústavu byla omezena na české země. Na Slovensku byla obdobná instituce zřízena v Bratislavě. Bližší spolupráce mezi oběma ústavu však nebyla v období 1946 – 1948 navázána.

- <sup>4</sup> S výjimkou těch, která pořádá Český statistický úřad.
- <sup>5</sup> Druhá část článku (1967 – 1969) čerpá z publikace Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967 - 1972 [Bečvář, 1996].
- <sup>6</sup> Závěrečné zprávy z výzkumu veřejného mínění z let 1967 – 1990 jsou k dispozici v knihovně Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v Národní knihovně České republiky a v knihovně Akademie věd České republiky. Zprávy z pozdějších let jsou uloženy v archivu Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR.

## literatura

- Adamec, Č. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Bečvář, J. 1996. *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV 1967 - 1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

- Závěrečné zprávy z výzkumů veřejného mínění 1967 – 1990*. Archivní materiály CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Gabriela Šamanová v roce 1997 dokončila bakalářské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a v roce 2002 magisterské studium demografie na Přírodovědecké fakultě UK, kde v současné době studuje stejný obor v doktorském programu. Od roku 2001 pracuje v oddělení Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR. Její výzkumný zájem se soustřeďuje na demografické procesy, dále se věnuje obrazu médií ve veřejném mínění.

Lze ji kontaktovat na adrese: [gabriela.samanova@soc.cas.cz](mailto:gabriela.samanova@soc.cas.cz)